

הוצאת
אוניברסיטת
אריאל בשומרון

במעבה ההר

כתב עת חצי־שנתי

לארכיאולוגיה והיסטוריה של אזור ההר
ולחקר חללים תת־קרקעיים

גיליון 11 / מספר 2 / סתיו 2021 (אלול תשפ"א)

עורכים

אהרן טבגר | זהר עמר

עורך משנה

עמיחי שוורץ

חברי המערכת

האוניברסיטה העברית; מכללת הרצוג; מכללת ירושלים	פרופ' יואל אליצור
אוניברסיטת בר-אילן	פרופ' אסתר אשל
אוניברסיטת בר-אילן	ד"ר אייל ברוך
המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים	פרופ' עמוס פרומקין
אוניברסיטת אריאל בשומרון	פרופ' יצחק שי

במעכה ההר

כתב עת אקדמי שפיט, המתפרסם באופן קבוע פעמיים בשנה

החוג ללימודי א"י וארכיאולוגיה
אוניברסיטת אריאל בשומרון
אתר כתב העת: <https://www.ariel.ac.il/wp/ihd>
דוא"ל: ihd@ariel.ac.il

כל הזכויות שמורות, תשפ"א - 2021
להוצאת אוניברסיטת אריאל בשומרון ולמדרשת הרי גופנא
קריית המדע 3, אוניברסיטת אריאל בשומרון
חנות ההוצאה לאור: <https://store.ariel.ac.il>
דוא"ל: publishing@ariel.ac.il

מסת"ב 978-965-91808-0-6
ISSN 2521-9456 (print), 2706-7572 (online)

תמונת השער: מבנה בחורבת פצאל, בקעת הירדן (צילום: ב' יאנג)

תוכן העניינים

אהרן טבגר וזהר עמר

דבר העורכים

חלק עברי

143

יגאל לוי

קרית יערים: ביהודה או בבנימין?

169

יאיר אלמקייס ואהרן טבגר

יקב תת־קרקעי מתקופת הברזל 2 בחורבת אל־חמאם

187

זאב ח' ארליך (ז'אבו) ומאיר רוטר

ארבע מנורות שומרוניות בכפר חג'ה שבשומרון

207

גרשון בר כוכבא

תהליך התפתחותו של בניין ה"יוספיה" במערת המכפלה

241

מרדכי לאש, יוסי גולדשטיין ויצחק שי

המחקר הארכיאולוגי בגדה המערבית בשנים 1948-1967:
ניהול, מורכבותו והמעורבות הישראלית בו

267

תקציר בעברית של מאמר החלק הלועזי

חלק לועזי

43*

כריס מקיני

הבטחת "זְרָעָה בְּעֶפְרָה הָאֶרֶץ" לאברהם ויעקב כרמז לעיר עפרה

61*

תקצירים באנגלית של מאמרי החלק העברי

יקב תת-קרקעי מתקופת הברזל 2 בחורבת אל-חמאם

יאיר אלמקייס ואהרן טבגר

תקציר

בחורבת אל-חמאם בצפון השומרון התגלתה לאחרונה מערכת בורות שככל הנראה אפשר להגדירם "בורות גבעון" כמקובל במחקר. בורות אלו שימשו לאחסון יין בשלהי תקופת הברזל ובראשית התקופה הפרסית, והם מעידים על חקלאות מפותחת במרחב ועל מרכזיות האתר. מיקומם של בורות אלו וזיהויים בחורבת אל-חמאם יכולים לשפוך אור חדש על גודלה של העיר בתקופת הברזל ועל מרכזיותה.

מילות מפתח: בורות גבעון, תקופת הברזל 2, חורבת אל-חמאם, ארובות, נרבתא, ממלכת ישראל

יאיר אלמקייס - המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל בשומרון;

yairalmak2@gmail.com

ד"ר אהרן טבגר - החוג ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת אריאל בשומרון;

tavgeraa@gmail.com

מבוא

חורבת אל-חמאם (212749/701677 בר"י חדשה) היא אתר נישא ומבוצר כ-2 ק"מ מדרום-מזרח ליישוב חרמש ולכפר אינזלה א-שרקיה, וכ-9 ק"מ מתל דותן. היישוב בחורבת אל-חמאם משתרע על שטח נרחב יחסית (כ-110 דונם) בראש שתי כיפות (איור 1), אחת דרומית (חמאם א) והשנייה צפונית (חמאם ב),¹ בקצה הדרומי של שלוחה צרה המשתפלת אל ואדי ג'יז העמוק (נחל חדרה). ואדי זה מנקז את רוב שטחו של עמק דותן מערבה, לעבר נחל חדרה והים התיכון. האתר מתנשא באזור מבוותר המיושב בדלילות יחסית כיום ולאורך ההיסטוריה.

איור 1: תצלום אוויר של חורבת אל-חמאם; מיקום הבורות מסומן באדום

1 השמות הללו ניתנים בהתאם לתיאור האתר בסקר הר מנשה (זרטל ומרקס 2000, 328).

האתר מוכר כבר מן המאה ה־19, ומופיע במפת ה־PEF בשם el. Khurab (גיליון 11).² למרות זאת, ולמרות גודלו של האתר, לא נמסר עליו כל מידע בספרות, ולמעשה המחקר הסדור הראשון עליו נעשה רק בשנות השבעים של המאה הקודמת, על ידי חוליית הסקר של הר מנשה בראשותו של אדם זרטל (1984; 1995). זרטל סקר את האתר ולאחר מכן חפר בו במשך ארבע עונות. הוא אף הציע לזהות את האתר כארובות המקראית ובהמשך כנרבתא מימי הבית השני. עבודתו של זרטל התמקדה בעיקר בחמאם א, שם הוא זיהה יישוב גדול מתקופות הברזל 1 ו־2 (זרטל 1984, לוחות כג-כד; זרטל ומרקם 2000, 332; 2016, 365-370). לעומת זאת, נראה כי תשומת לב מועטה ביותר הוקדשה לצידו הדרומי אך הגדול יותר של האתר, חמאם ב, בשל העובדה שהוא דל יותר בממצאים. זרטל ציין כי בחמאם ב נמצאו חרסים מתקופת הברזל 2 אך בעיקר מן התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה, ומכך הסיק שחלקו העליון של האתר יושב רק בתקופת השיא שלו – ימי הבית השני (זרטל ומרקם 2016, 367). בביקור שערכנו לאחרונה³ התגלתה בחמאם ב סדרה של בורות מסוג "בורות גבעון". במאמר זה נסקור את מערכת בורות זו, שיכולה לשפוך אור חדש על גודלה של העיר דווקא בתקופת הברזל 2.

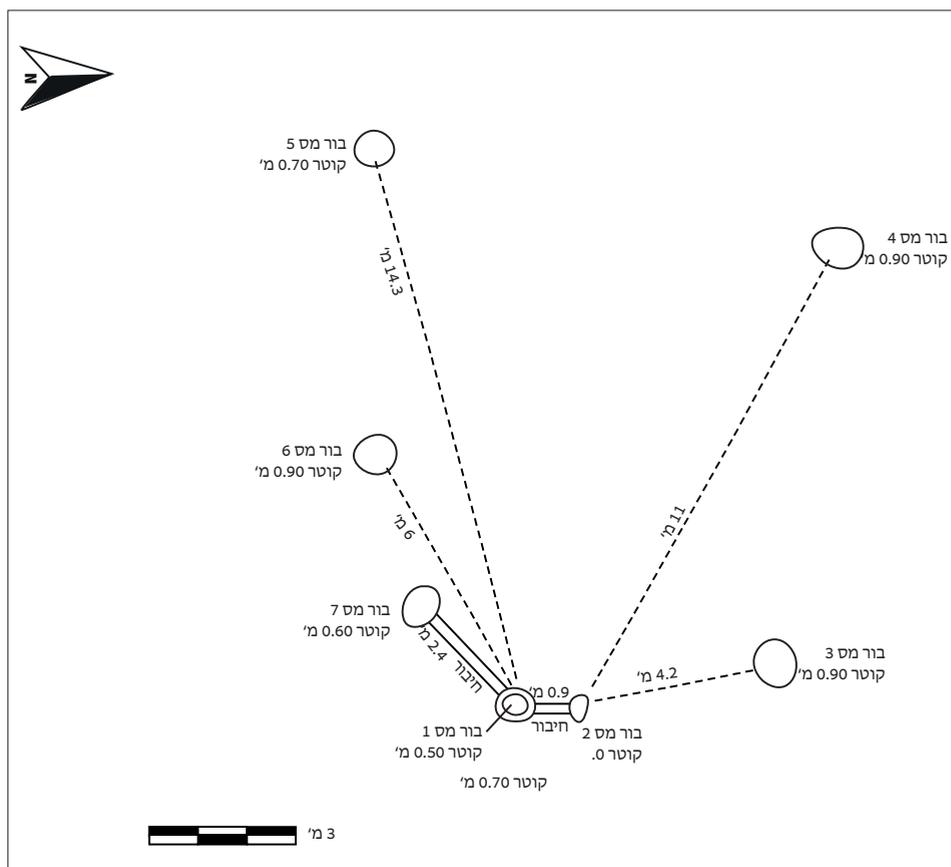
תיאור הממצא בחמאם ב

בגבעה של חמאם ב תועדו שרידי מבנים מתקופות שונות. בראש הכיפה ישנו מבנה מרכזי גדול המוקף חדרים, שתוארך על ידי זרטל לימי הביניים (זרטל ומרקם 2000, 332; 2016, 367). במדרון המערבי של הגבעה תיאר זרטל בריכה מטויחת אשר שימשה ככל הנראה לאגירת מי נגר, ותוארכה לתקופה הביזנטית. על גבי המדרון הצפוני של האתר נמצאו קברים רבים שרובם נשדרו. בחלקו הדרומי־מזרחי ישנה מערכת תת־קרקעית המזכירה בצורתה מערכת מסתור. מערכת זו מטויחת בחלקה, ואין לשלול את האפשרות שתחילתה של המערכת במערכת מים קדומה. בשונה מחמאם א, שסביבה התגלה קיר היקפי, וחלקו אף נמצא בתחתית המדרון הצפוני־מערבי של חמאם ב, אין סימנים להיקף גם של הגבעה הדרומית. לכן, סביר להניח כי חמאם ב לא הוקפה חומה אלא הייתה החלק הפרוז של העיר, ובה היו מתקני חקלאות שונים, בורות מים ובית הקברות של העיר.

2 במפת הסקר בסמוך לשם האתר מוזכר השם Birket el Khurab. ככל הנראה שם זה קשור לבריכה הביזנטית שהתקיימה בחמאם ב, או אולי למערכת המים הגדולה שנמצאה בחמאם א (זרטל 1995). סוגיית מערכת המים של האתר היא סוגיה נפרדת ובעלת משקל רב, והיא תידון במקום אחר.

3 מחקר זה התבצע כחלק מעבודת הדוקטורט של יאיר אלמקייס, העוסקת במחקר ניהול מערכות מים בעולם העתיק, וכוללת התייחסות נרחבת למערכות המים בחמאם א.

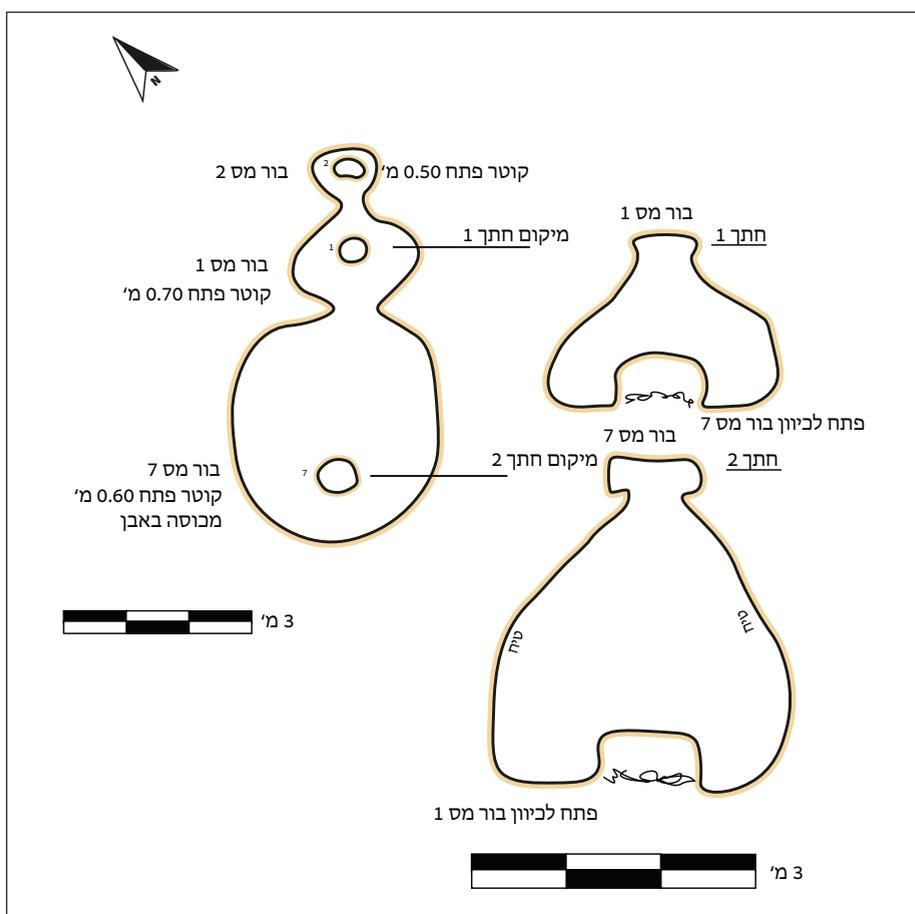
הסקירה שערכנו באתר חשפה מקבץ של לפחות שבעה בורות בעלי חתך פעמוני. הבורות נמצאים בצידה הצפוני-מערבי של חמאם ב, בנקודה גבוהה בסמיכות גדולה לראש התל (נ"צ 212901/701295 בר"י חדשה; ראו לעיל, איור 1: 1), ובמקבץ אחד בסמיכות רבה זה לזה. המרחקים בין הבורות הם 1-6 מ', והרדיוס הכולל של מערך הבורות אינו גדול מ-20 מ' (איור 2). ניתן להניח כי בפועל היו קיימים בורות נוספים בתוך רדיוס זה, אך מטבע הדברים חלק מהבורות מכוסים ואינם חשופים כיום על פני השטח.⁴

איור 2: שרטוט סכמטי של מיקומי הבורות בחמאם ב

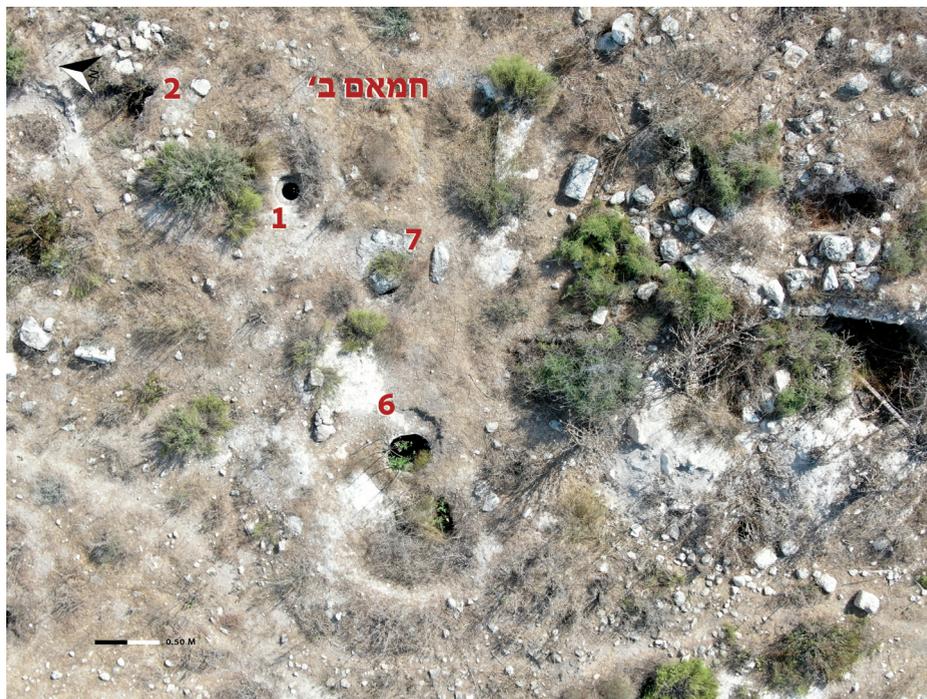
4 סביר שחפירה מסודרת של האתר תחשוף בורות נוספים. דוגמה לכך ניתן להביא מחורבת דיר דקלה שבמערב השומרון: עד היום היו מוכרים בה חמישה בורות סמוכים אחד לשני (טבגר 2018, 55), ובסקר שערכנו לאחרונה נחשפו שניים נוספים (ראו להלן).

כל שבעת הבורות נמצאו כשהם מלאים בסחף. עם זאת, נראה כי סחף זה אינו גבוה, שכן צורת הבור ותבניתו ניכרות בבירור, וניתן להעריך כי קרקעית הבור אינה עמוקה. עומקם של שבעת הבורות מן הפתח ועד לסחף היה 2.2-3 מ', ועל כן נראה כי הגובה המקסימלי של הבורות לא היה יותר מ־3 מ'. רוחב פתחי הבורות היה 0.5-0.9 מ', ובמרבית הבורות נראית מגרעת שנחצבה על גבי הפתח ושנועדה לצורך הנחת מכסה (איור 4).⁵ בתוך הבורות לא נצפו שום שרידי טיח למעט בור 7, שחובר בשלב מאוחר יותר אל בור 1 וטיוח (איור 3). עובדה זו מצביעה ככל הנראה על שימוש משני בבור זה כמאגר מים בתקופות מאוחרות יותר.

איור 3 בורות 1, 2, 7 - תוכנית וחתכים

5 בורות 1, 4, 5, 6, 7 המגרעת ניכרת היטב, ובשאר הבורות היא נשחקה במקצת.

איור 4: צילום מקורב של חלק מהבורות; שימו לב למגרעת בכור 1

טבלה 1: גדלים ומידות של הבורות

מס' בור	עומק עד הסחף	רוחב הפתח	טיח
1	2.2 מ'	0.5 מ'	אין
2	0.5 מ'; השאר מלא שפוכת	0.7 מ'	אין
3	1.7 מ'; אין הגעה לקרקעית	0.9 מ'	אין
4	2.3 מ'	0.9 מ'	אין
5	1.6 מ'; אין הגעה לקרקעית	0.7 מ'	אין
6	2.3 מ'	0.8 מ'	אין
7	3.5 מ'	0.6 מ'	יש טיח
ממוצע משוער	1.8-2.5 מ'	0.5-0.9 מ'	רובם לא מטיחים

תיארוך הבורות ואופי השימוש בהם

במהלך הביקור באתר ותייעוד הבורות לא נאספו כלי חרס המאפשרים לתארך בוודאות את הבורות שהצגנו לעיל. עם זאת, צורתם המיוחדת של הבורות מאפשרת להשוות אותם לבורות נוספים מסגנון "בורות גבעון" – מקובל לזהות את עיקר השימוש בהם בתקופת הברזל 2 ובתחילת התקופה הפרסית, וניתן להניח בזהירות כי גם המערכת שלנו היא מאותה תקופה.

הכינוי "בורות גבעון" לבורות כאלה מקובל כיום במחקר בעקבות הגילוי של עשרות בורות מסגנון זה בחפירותיו של ג'יימס פריצ'רד (1960; 1964, 1-27) בגבעון. בסמוך למפעל המים שחפר פריצ'רד הוא חשף 63 בורות בעלי חתך פעמוני, זה לצד זה, שנחצבו לעומק כ־2 מ' בממוצע, ללא שרידי טיח. על פי התיארוך של הממצא שנמצא בתוך הבורות, נראה כי הפסיקו להשתמש בבורות אלו בתקופת הברזל 2, ככל הנראה בשלהי התקופה, שכן הקרמיקה מתוארכת למאות השביעית והשישית לפסה"נ. אומנם את הממצאים האלה מגבעון נהוג לתארך למאות אלו, אך ייתכן כי חציבת הבורות הייתה כבר בשלהי המאה השמינית לפסה"נ (ראו כץ 2008, 174-175).

בורות אחסון דומים התגלו בחפירות בעיר שומרון. בתחילה תוארכו הבורות על ידי החופרים לתקופה ההלניסטית, אולם ניתוח מעמיק של בורות אלו הראה כי חציבתם הייתה בתקופת הברזל 2 (רייזנר ואחרים 1924, 147, א' 67; סטייגר 1990; פרנקלין 2004, 191-194). מקבצי בורות נוספים כאלה, אשר נמצאו באתרים המתוארכים לתקופת הברזל 2, נחשפו גם בחפירות בתל אל־פול (אולברייט 1924, 5),⁶ בתל בית מירסים (אולברייט 1943, 63-64), ברוגם גנים (גרינברג וצינמון 2011, 84) ובאתר אל בורג' שבשכונת רמות בירושלים (דה־גרוט וויינברגר־שטרן 2013).

ויליאם אולברייט, בחפירותיו בתל בית מירסים, סבר שבורות כאלה שימשו לאגירת מים (אולברייט 1943, 63-64), אולם ישנם כמה הבדלים בין בורות מסגנון "בורות גבעון" ובין בורות מסגנון שונה ששימשו לאגירת מים:

6 יש לציין שברו"ח על עשרות הבורות בעלי החתך הפעמוני שנמצאו בתל אל־פול, פקפקה ננסי לאפ בזיהוי שלהם כיקבים מתקופת הברזל 2 (לאפ 1981, 61-62). לדבריה, גם הבורות מגבעון לא שימשו יקבים. היא טענה כי הבורות נחצבו לראשונה בשני האתרים, וכן בתל א־נצבה, כבורות אחסון בתקופת הברזל 1, ובורות נוספים נחצבו בתקופת הברזל 2. אולם ניתוח הממצא מחפירות אלו, לצד ממצא נוסף מאתרים אחרים, מראה שאין לקבל את דבריה, ושכנראה בשני האתרים אכן מדובר על בורות יקבים משלהי תקופת הברזל 2 (ראו טבגר 2018, 416-421).

1. בדרך כלל "בורות גבעון" אינם מטיחים, בשונה מבורות מים. ללא טיח בדופנות הבור המים אינם יכולים להיאסף בבור, שכן הם עלולים לחלחל החוצה דרך סדקים בסלע.⁷

2. "בורות גבעון" קטנים במידה ניכרת מבורות לאגירת מים.

3. פתח הבור ב"בורות גבעון" נסגר כחותם שקוע בתוך המגרעת (ראו איור 3 לעיל), צורה שאינה מוכרת בבורות לאגירת מים, שכן בהם לא היה צורך בסגירה הרמטית של הבור.

4. "בורות גבעון" נמצאים בסמיכות זה לזה. אם אומנם השתמשו בהם לאגירת מים, הרי שאין צורך בכמות גדולה של בורות סמוכים, והיה עדיף לחצוב בור גדול אחד.

5. בדרך כלל "בורות גבעון" ממוקמים בראש התל או במקום מרכזי אחר ללא מערכת תיעול, מיקום המקשה על איסוף מים בתוכם.

לאור הקושי בפרשנותו של אולברייט הציע פריצ'רד (1960) להגדיר את הבורות שהתגלו בגבעון כמתקן לאחסון ארוך טווח של יין, כחלק משלב יישון היין ועיצובו. פריצ'רד איתר בסמיכות לבורות עשרות שברי קנקני יין שתוארכו למאות השמינית-השישית לפסה"נ, והציע שאותם כלים אוכסנו בבורות אלו. נוסף על כך, בעבודתו של פריצ'רד נערכו ניסויים בדבר התאמת הבורות לאחסון תוצרת היין: בניסוי אחד מילאו מים באחד הבורות, ולאחר ארבעה ימים חלחלו כל המים לקרקע; בניסוי אחר נשארו המים בתוך בור מטיח למשך כמה ימים, והטמפרטורה שלהם נשארה בסביבות 16°C , טמפרטורה אידיאלית לשימור יין וליישונו (פריצ'רד 1960). בבסיס העניין עומדת העובדה כי התהליך הסופי של יישון היין הוא תהליך ארוך הדורש טמפרטורה אחידה וקרירה, כדי שלא לפגום בתהליך האורגני המתרחש ביין. גם בסופו של התהליך, לצורך אחסון התוצרת, ישנה עדיפות גדולה לשמירתה בחללים בעלי טמפרטורה מבוקרת ויציבה (על תהליך ייצור היין בעבר ראו דיגיטלס 1999, 23-24; פרנקל 1999, 41-43; הדס 2006; פרנקלין ואחרים 2020, 70-71).

הגדרת סוג זה של בורות כיקבים או כבורות לאחסון יין ולהתססתו התקבלה גם על דעת חוקרים אחרים, שהחלו לזהות את התופעה באתרים נוספים באזור השומרון. בחפירות העיר שומרון נתגלו כ-100 בורות כאלה, רובם בשלב הקדום שלפני הקמת המתחם המלכותי בימי עמרי, וכמה מהם זוהו על ידי נורמה פרנקלין כבורות לאחסון יין (פרנקלין 2004, 190-194).

7 בחלק מהאתרים ניכר שימוש משני בבורות לאגירת מים, ובמקרים אלה הם הורחבו וטיחו, אך במקור ניתן לראות שהיו ללא טיח.

פרנקלין זיהתה עשרות בורות כאלה גם בתל יזרעאל, וקישרה אותם לגיתות סמוכות שחפרה לאחרונה למרגלות התל כמרכז לייצור יין (פרנקלין ואחרים 2020). בסקר שערך שמעון דר במערב השומרון הוא דן בנושא חשיבות גידול הגפן, ואף זיהה "בורות גבעון" במערב השומרון בחורבות ג'מעין ודיר דקלה (דר 1980, 99-100; 1982, 236-237). פתחי בורות כאלה זוהו כיקב תת־קרקעי מתקופת הברזל גם בסקרים שנעשו בחורבת אל־עורמה שממזרח לשכם (אשל וארליך 1988, 22; רביב וזיסו 2017, 30). בחורבת שיח' עיסא שבדרום־מערב השומרון מיפו עמוס פרומקין וצוות המרכז לחקר מערות (המלח"ם) 24 "בורות גבעון" עם פתחים שקוטרים 0.4-0.8 מ', והם תיארו אותם כיקב תת־קרעי נוסף מתקופת הברזל (פרומקין 2005). "בורות גבעון" שנתגלו במהלך סקרים באתרים נוספים תוארו אף הם כיקבים מתקופת הברזל, למשל בחורבות כולצון וג'בעית שבספר מדבר שומרון, בחורבת א־שונה בדרום־מערב השומרון ובבית־כאחל הסמוך לחברון (קליין וזיסו 2010, 100-104; ארליך 2011, רביב 2011, 88).

במחקר מקיף שערכנו לאחרונה בדרום השומרון נמצאו אתרים רבים נוספים מתקופת הברזל 2 שנחצבו בהם בורות בעלי חתך פעמוני, והוצע לזהותם כיקבים תת־קרקעיים (טבגר 2018, 416-419). בין היתר זוהו כך בורות בעלי חתך פעמוני שנחשפו בחפירות עבר בשילה ובתל א־נצבה. בחלקו העליון של המדרון הדרומי בתל שילה מצאה המשלחת הדנית כמה מערכות חללים תת־קרקעיים, המורכבים מכ־10 בורות שבתוכם נמצאה קרמיקה רבה מתקופת הברזל 2 (ראו בוהל והולם־נילסן 1969, לוח B). בתל א־נצבה חשף ויליאם בדה משטחי סלע שבכל אחד מהם נחצבו 6-12 בורות כאלה, ובהם קרמיקה מן המאות השמינית והשביעית לפסה"נ, ובשלושה מהם אף מן התקופה הפרסית (ראו למשל זורן 1993, 1168). בסקרי שטח מפורטים שנעשו במהלך השנים האחרונות זוהו בחורבות ג'בעית, דיר דקלה, שיח' עיסא, א־שונה וכולצון בורות נוספים לצד הבורות המוכרים, ונראה כי באתרים אלו מדובר ביקבים גדולים במיוחד. בסקרים החדשים הללו נתגלו בדרום השומרון עוד כ־15 אתרים עם מקבצי בורות כאלה, וכ־5 מהם נמצאה קרמיקה מתקופת הברזל (בעיקר) ומן התקופה הפרסית (מעט).

עם זאת, ולמרות שמקובל במחקר לזהות את "בורות גבעון" כיקבים להתססת יין, לא מן הנמנע שבחלק מן הבורות השתמשו לאחסון תוצרת חקלאית אחרת, לאו דווקא קנקני תירוש. לארי סטייגר (1990, 97-98) טען כי הבורות שנתגלו בעיר שומרון נועדו לאחסון שמן, כיוון שכמה מהם נמצאו ליד בתי בד מתקופת הברזל. לדבריו, הסלע האיאוני של השומרון היה מסוגל להכיל בתוכו שמן ללא צורך בטיוח הבורות. גם אם קשה לקבל את הצעתו כפשוטה, ייתכן שאת השמן אחסנו בקנקנים בתוך הבורות עצמם.

פרנקלין (2018) ערכה לאחרונה סקירה מקיפה על השימוש ב"בורות גבעון" במקומות אחרים ברחבי הלבנט ומחוצה לו, וטענה כי בורות כאלה משמשים גם לאיסוס תבואה, ולא רק לאחסון קנקני יין ושמן. לדבריה, דווקא המגרעות בפתחי הבורות, שנחצבו כדי לאפשר סתימה הרמטית של הבורות, מתאימות יותר לאחסון תבואה, שכן בשיטה זו אוחסנה התבואה ישירות בבורות, והייתה חשיבות מרבית לדאוג שלא ייכנסו אליהם מים או דברים אחרים שעלולים לקלקל את התוצרת המאוחסנת (שם, *77).⁸ עם זאת, נראה כי גם בשימוש בבורות כיקבים היה צורך בסגירה הרמטית של הבורות כדי לשמור על קנקני היין ממוגע עם החלל החיצון, וכדי לייצב את הטמפרטורה בבור בתהליך היישון, עד שתגיע שעת השימוש בהם.

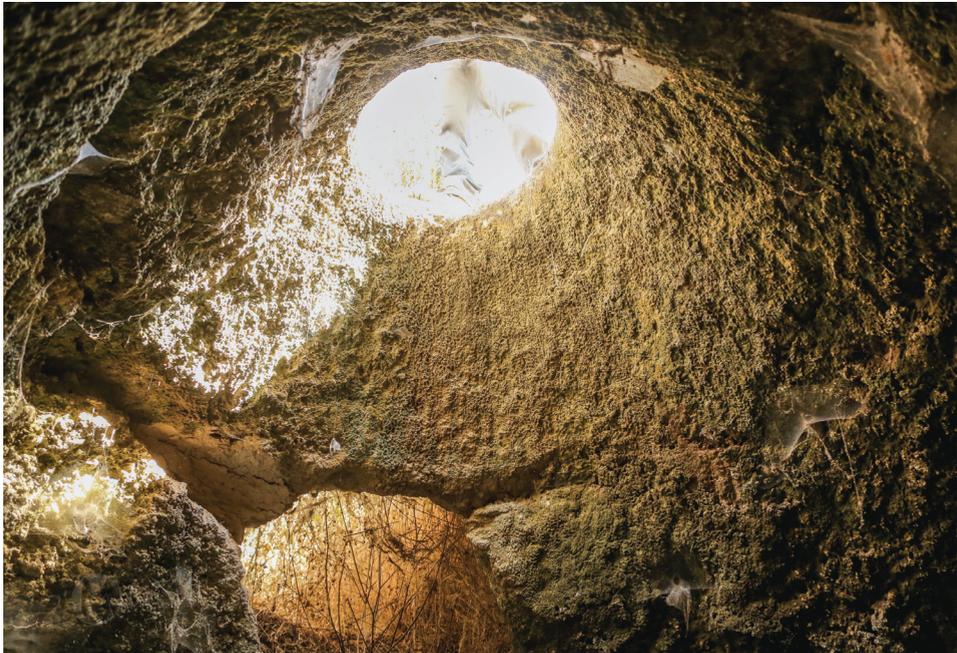
כדי לנסות ולהבדיל בין "בורות גבעון" שנועדו לאחסון רגיל של תוצרת חקלאית שונה, ובין בורות שהשתמשו בהם בתהליך הפקת היין והתססתו, הצענו לאחרונה להתייחס רק למקבצי בורות (לפחות חמישה בורות במקבץ) הנמצאים צמודים אחד לשני כאל יקבים, ואילו לבורות בודדים להתייחס כאל בורות אחסון (טבגר 2018, 418). בנוסף, ניתן לשער כי בורות אחסון "רגילים" ימוקמו בתוך אזור המגורים של האתר, בצמוד לבתים.⁹ לעומת זאת, סביר יותר להניח שמקבץ של בורות שנמצא בחלק צדדי של אתר כלשהו, מחוץ לאזור המגורים, היה חלק מאזור התעשייה של האתר, במקרה זה תעשיית ייצור היין. התבוננות באתרים שנזכרו בסקירה לעיל מלמדת כי אכן מרבית המקבצים של "בורות גבעון" נמצאו בחלקים שהיו לא מבונים בתקופה שבה נחצבו הבורות - כך למשל בגבעון, בשומרון (כשלב הקדם-עמרי שלו), בשייח' עיסא, בדיר דקלה, בחורבת א'שונה ובאתרים נוספים (לפירוט ולתוכניות של האתרים השונים בדרום השומרון, ראו שם, 19-243).

נראה אפוא שמיקום הבורות בחלק העליון והמוגן יותר של חמאם ב מחוץ לאזור המבונה, גודלם הקטן יחסית והיעדר הטיח, מאפשרים להניח כי אוחסנה בהם תוצרת חקלאית בתקופת הברזל 2. עם זאת, וכאמור לעיל, ממדיו של בור 1 במערכת הבורות בחמאם ב גדולים משאר הבורות, ניכרים בו שרידי טיח ונראה כי השתמשו בו כמאגר מים בתקופות מאוחרות יותר (איור 5). שינוי כזה בתפקוד הבורות מוכר לנו מכמה אתרים שהוזכרו לעיל.

8 זאת בניגוד להשערתו של דר (1982, 236-237), שטען כי היין אוחסן בבורות בצורה ישירה, ולכן היה צורך בסגירה הרמטית. כיום ברור כי בבורות היקבים אוחסן היין בקנקני התססה, שכן הם אינם מטוּחיים, ואחסונם ישירות בבור היה מביא לאובדן ניכר של התוצרת.

9 אחד כזה, שעומקו יותר מ-9 מ', נמצא ממש מתחת לארמון מלכי ישראל שהתגלה בשומרון. לאור העובדה שבשלב הראשון הוא היה ללא טיח, פרנקלין הציעה שגם הוא שימש לאחסון (פרנקלין 2018, *78-79).

בחורבת דיר דקלה למשל אוחדו "בורות גבעון" למאגר מים אחד גדול, ככל הנראה בתקופה הביזנטית, כשהאתר שימש מנזר (עיטם 1980, 40; דר 1982, 236-237; הר־אבן 2012; טבגר 2018, 55).¹⁰ בחורבת אל־עורמה חוברו הבורות למאגר מים כחלק ממערכת המים של המבצר החשמונאי/הרודיאני (אשל וארליך 1988, 22; רביב וזיסו 2017, 30). תופעה דומה של הרחבת "בורות גבעון" מתקופת הברזל והפיכתם לבורות מים בתקופה מאוחרת נתגלתה בסקר החדש בדרום השומרון גם בחורבת נג'מת אל־הדלי, באתר קיביא צפון, בחורבת נבוח ובאתר מגדלים דרום (טבגר 2018, 25, 34, 239, 242). באתרים אחרים השתמשו בבורות באופן אחר, נפרצו פתחים בדפנות הבורות והם חוברו למערכות מסתור מתקופת המרידות ברומאים (רביב 2011).

איור 5: בור 1, מבט מבפנים; שימו לב לפתח של בור 7 (בחלק התחתון של התמונה)

10 תיארוך החיבור בין הבורות לתקופה הביזנטית נעשה בעזרת ניתוח הטיח וצורת הבורות. הטיח המכסה את הבורות הוא בעל גוון אדמדם עם שברי חרסים, והוא מוכר ממאגרי מים המתוארכים היטב לתקופה הביזנטית במערב השומרון (הירשפלד 2003). ישנם הברלים כולטים בין בורות מהתקופה הביזנטית ששימשו לאגירת מים ובין "בורות גבעון": כל הבורות הם בעלי חתך פעמוני, אך בורות המים בדרך כלל גדולים במידה ניכרת מ"בורות גבעון", נפחם הממוצע הוא 35-50 מ"ק (צוק 2011, 43), אין להם מגרעת בפתח אלא חוליה, והם מטויחים לצורך מניעת חלחול המים.

עיון מחודש על חורבת אל-חמאם בתקופת הברזל 2

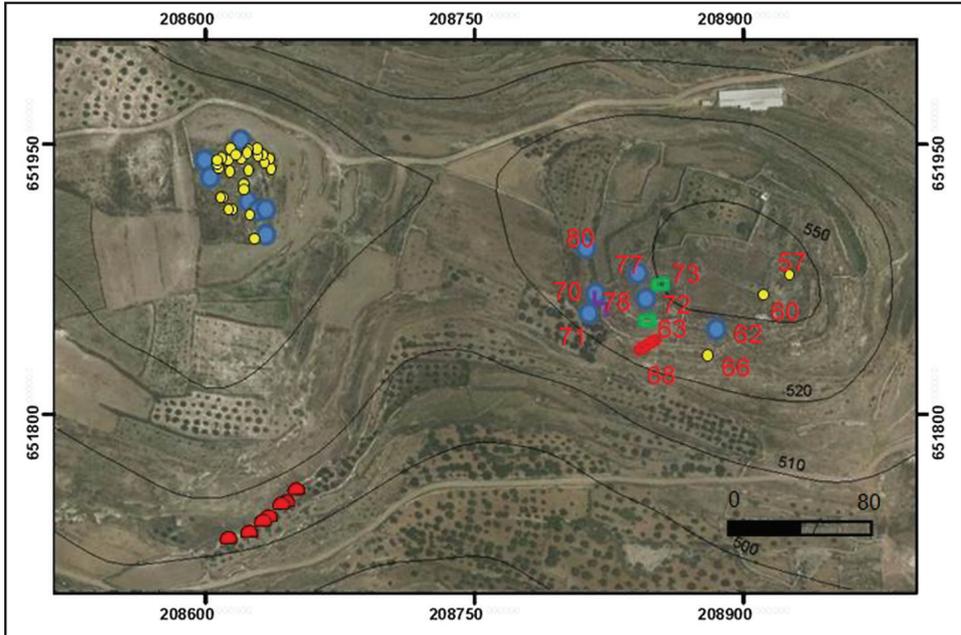
בהקשר לאמור לעיל, ובחזרה לדיון על אודות הבורות שבחורבת אל-חמאם, ראוי לציין כי גם באתר זה נמצאים הבורות באזור שלא היה מבונה בתקופת הברזל 2. בחפירה שנערכה בחמאם א ובסקר שקדם לו זיהה זרטל שכבת בנייה נרחבת מתקופת הברזל 2, לרבות מבנה גדול ממדים וחומה (זרטל 1984, 192, לוח כד; זרטל ומרקס 2000, 332). לעומת זאת, וכאמור לעיל, בחמאם ב נמצאו רק כמה חרסים מתקופה זו, ללא שום מבנה שמשויך לתקופה. אף על פי שזרטל התייחס לחמאם ב בעיקר בהקשר לימי הבית השני, נראה כי מערכת הבורות שתוארה לעיל קשורה במישרין לחמאם א בתקופת הברזל 2, והיא הייתה חלק מן האזור החקלאי והתעשייתי של העיר, שמוקם בגבעה של חמאם ב. באזור זה יוצר ואוחסן היין ששימש את תושבי העיר והסביבה, וייתכן שהיו בו מתקני תעשייה אחרים.

דוגמה דומה ביותר להבנת פריסת האתר בחורבת אל-חמאם נמצאת באתר חורבת א-שונה שהוזכר לעיל. אתר זה מתנשא בראש רכס בולט ממזרח ליישוב נעלה וממערב לכפר דיר עמר (נ"צ 2089/6519 בר"י חדשה). גם חורבת א-שונה מורכבת משתי כיפות סמוכות. בסקרים השונים שנערכו באתר נחשפו שרידי בנייה, מערות וחציבות על הכיפה המזרחית, ואילו בראש הגבעה המערבית משטח סלע ובו 26 "בורות גבעון", שזוהו כיקב תת-קרקעי מתקופת הברזל 2 (פינקלשטיין ואחרים 1997, 208-211; טבגר 2018, 74-79). חוץ ממערכת הבורות הללו לא נמצאו כל שרידי בנייה בגבעה זו, אלא רק מערות קבורה במדרונות (איור 6). בסקרים באתר נמצאו חרסים רבים מתקופת הברזל 2, 90% מהם בגבעה המזרחית, ממצא המלמד על היותה מיושבת באינטנסיביות בתקופה זו (טבגר 2018, 80-81).¹¹ מיעוט החרסים מן הגבעה המערבית בחורבת א-שונה, והימצאות יקב תת-קרקעי נרחב בראשה, מלמדים כי גם שם, כמו בחמאם ב, התקיים אזור תעשייה בצידו העיר המיושבת מתקופת הברזל 2.

לאחרונה טען אברהם פאוסט (2017, 20-23) כי רוב המתקנים החקלאיים באזורי ההר בתקופת הברזל היו מחוץ לאזור הבנוי המוקף חומות, כחלק מתפיסת הבניית המרחב בתרבות הישראלית, שבה השאירו את העיסוק בייצור השמן והיין מחוץ לתחומי המגורים, והכניסו לתחומי היישוב רק את התוצרת הסופית. הוא הראה כי לעומת מתקני הייצור, מתקני האחסון היו תמיד בתוך תחומי היישוב. מערכת הבורות בחורבת אל-חמאם, כמו מקבילתה בחורבת א-שונה, נמצאת מחוץ לשטח המיושב ומחוץ לחומה (אם היא אכן הייתה קיימת בתקופה זו), אך בצמוד לעיר, באזור בולט

11 על הממצאים המעידים על חשיבותה של חורבת א-שונה בתקופת הברזל 2 ועל הצעה לזיהויה, ראו קליין ובצלאל 2012; קליין ואחרים בהכנה.

ונישא. ייתכן שהאופי המיוחד של אחסון קנקני היין, שלמעשה הוא גם חלק מתהליך הייצור שלו, גרם למיקום שונה של הבורות כחלק מאזור התעשייה, ולא כחלק מאזור המגורים.¹²

איור 6: חורבת אל־שונה – תוכנית השרידים מסקר דרום השומרון החדש (שרטוט: ה' ביתן וא' טבגר); "בורות גבעון" מסומנים בצהוב

זרטל הציע לזהות את חמאם א כארובות המקראית, עיר המנהל האזורית המוכרת בנציבות השלישית של שלמה: "בֶּן חֶסֶד בְּאַרְבוֹת לֹו שִׁכָּה וְכָל אֶרֶץ חֶפְרָה" (מלכים א ד, י). אין בממצאים הארכיאולוגיים שהצגנו לאשש או לסתור את הצעת הזיהוי הזאת, אך חשיפתה של מערכת "בורות גבעון" מתקופת הברזל 2 בחמאם ב, המלמדת על התפרסותה של העיר על שתי הגבעות, באזור ששטחו כ־100 דונם או יותר, מחזקת את השערתו של זרטל שחורבת אל־חמאם הייתה עיר חשובה ומרכזית באזור בתקופה זו. ייתכן שיקב זה היה אחד ממקורות הפרנסה של עיר מנהל מרכזית בלב ליבה של ממלכת ישראל, ובהחלט אפשרי שהיה לה קשר עם נציבים כלשהם מטעם השלטונות.

12 בהקשר זה ראוי לציין כי בחורבת אל־שונה נמצאו עוד שתי מערכות של "בורות גבעון" גם בגבעה המזרחית, במדרונות המזרחי והדרומי (טבגר 2018, 77-78). מכיוון שלא נערכה חפירה באתר, קשה לדעת אם מערכות אלו התקיימו בסמוך לאזור המגורים, או שמא אזור המגורים התרכז בעיקר בחלקים המערביים של הגבעה המזרחית ובאוכף שבין שתי הכיפות.

סיכום

במאמר זה הצגנו בקצרה מערכת תת-קרקעית של בורות בעלי חתך פעמוני מטיפוס "בורות גבעון", האופיינית לתקופת הברזל 2 ואותרה בגבעה הדרומית שבחורבת אל-חמאם. המערכת, המקבילה למערכות נוספות שנמצאו ברחבי השומרון, שימשה ככל הנראה יקב תת-קרקעי בשלב התססת התירוש ליין, או לאחסון תוצרת חקלאית אחרת. מיקומה של המערכת בגבעה הדרומית שנמצאת מחוץ לאזור המבונה של האתר, משקף לדעתנו את גודלה של העיר בתקופת הברזל 2, שהתפרסה על שתי הגבעות ושטחה הכולל היה יותר מ-100 דונם, כולל אזור התעשייה. מחד עובדה זו מחזקת את סברתו של זרטל שחורבת אל-חמאם שימשה עיר מחוז חשובה באזור, ומאידך היא שוללת את השערתו שהתרחבותה של העיר דרומה נעשתה רק במאה הראשונה לפסה"נ.

תודות

ברצוננו להודות לפרופ' עמוס פרומקין ולפרופ' דוד בן-שלמה על הערותיהם לגרסה ראשונה של מאמר זה. כמו כן, תודה גדולה למירי בן ציון ולגיא דרך על העזרה הגרפית ועל הסיוע בחקר השטח.

רשימת מקורות

אולברייט 1924
Albright, W.F., 1924. *Excavations and Results at Tell el-Ful (Gibeah of Saul)*. New Haven.

אולברייט 1943
Albright, W.F., 1943. *The Excavation of Tell Beit Mirsim, vol. III: The Iron Age*. New Haven.

ארליך 2011
ארליך, ז"ח, 2011. "יין כחל" מיקב בית-כאחל. מחקרי יהודה ושומרון כ, עמ' 23-37.

אשל וארליך 1988
אשל, ח' וארליך, ז', 1988. מבצרה של עקרבה בחורבת עורמה. קתדרה 47, עמ' 17-24.

בוהל והולם-נילסן 1969
Buhl, M.L. and Holm-Nilsen, S., 1969. *Shiloh: The Danish Excavations at Tall Sailun, Palestine, in 1926, 1929, 1932, and 1963, vol. I: The Pre-Hellenistic Remains*. Copenhagen.

גרינברג וצינמון 2011

Greenberg, R. and Cinamon, G., 2011. Excavations at Rogem Ganim, Jerusalem: Installations of the Iron Age, Persian, Roman and Islamic Periods. *'Atiqot* 66, pp. 79–106.

דה־גרוט וויינברגר־שטרן 2013

דה־גרוט, א' וויינברגר־שטרן, מ', 2013. על יין, שמן וגבעונים: היישוב מתקופת הברזל ב'־ג' בחר' אל בורג' בצפונה של ירושלים. *חידושים בחקר ירושלים*, יט, עמ' 95–102.

דייגי־מנדלס 1999

דייגי־מנדלס, מ', 1999. *הילולי הגפן והילולות השכר: יין וביירה בימי קדם*. ירושלים.

דר 1980

דר, ש', 1980. *חירבת ג'מעין - כפר מתקופת המלוכה*. *קדמוניות* 51–52, עמ' 97–100.

דר 1982

דר, ש', 1982. *התפרוסת היישובית של מערב השומרון: בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, ובתקופה הביזנטית*. תל אביב.

הדס 2006

הדס, ע', 2006. *היבטים ביולוגיים, ביוכימיים ופיזיקליים של תפעול גתות יין עתיקות*. *מחקרי יהודה ושומרון* טז, עמ' 144–162.

הירשפלד 2003

הירשפלד, י', 2003. *דיר קלעה ומגורי מערב השומרון*. בתוך: י' בן־אריה וא' ריינר (עורכים), *וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ־ישראל ויישובה, מוגשים ליהודה בן פורת*. ירושלים, עמ' 209–249.

הר־אבן 2011

הר־אבן, ב', 2011. *ח'רבת דיר דיקלה - יישוב מבוצר מימי בית ראשון ומגורי ביזאנטי במורדות המערביים של השומרון*. בתוך: "במעבה ההר", *כנס מערב בנימין השני, ע"ש פרופ' חנן אשל ז"ל*, *חוברת תקצירי הכנס (התקיים ביום א', כ"ה בתשרי תשע"ב באולם בית הכנסת "גלנווד", חשמונאים)*. חשמונאים, עמ' 18.

זורן 1993

Zorn, J.R., 1993. *Tell en-Nasbeh: A Re-evaluation of the Architecture and Stratigraphy of the Early Bronze Age, Iron Age and Later Periods*. Ph.D. Dissertation, University of California, Berkeley.

זרטל 1984

זרטל, א', 1984. *ארבות, חפר והנציבות השלישית של שלמה*. תל אביב.

זרטל 1995

Zertāl, Ā., 1995. The Roman Siege-System at Khirbet al-Hamam (Narbata). In: J.H. Humphrey (editor), *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, vol. 1. Ann Arbor, pp. 70–94.

זרטל ומרקם 2000

זרטל, א' ומרקם, נ', 2000. *סקר הר מנשה, כרך ג: מנחל עירון לנחל שכם*. תל אביב.

זרטל ומרקם 2016

Zertal, A. and Mirkam, N., 2016. *The Manasseh Hill Country Survey, vol. 3: From Nahal 'Iron to Nahal Shechem*. S. Bar (editor), Leiden.

טבגר 2018

טבגר, א', 2018. דרום השומרון בתקופת הברזל 2 והפרסית: מבט ארכיאולוגי. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת אריאל בשומרון, אריאל.

כץ 2008

כץ, ח', 2008. "ארץ דגן ותירוש... ארץ זית יצהר ודבש": הכלכלה בממלכת יהודה בימי הראשון. ירושלים.

לאפ 1981

Lapp, N.L., 1981. *The Third Campaign at Tell el-Fûl: The Excavations of 1964*. Cambridge.

סטייגר 1990

Stager, L.E., 1990. Shemer's Estate. *Bulletin of the American School of Oriental Research* 277/278, pp. 93–107.

עיטם 1980

עיטם, ד', 1980. ייצור שמן ויין בהר אפרים בתקופת הברזל. חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.

פאוסט 2017

Faust, A., 2017. The Bounded Landscape: Archaeology, Language, Texts, and the Israelite Perception of Space. *Journal of Mediterranean Archaeology* 30, pp. 3–32.

פרומקין 2005

פרומקין, ע', 2005. יקב תת-קרקעי מתקופת המלוכה במערב השומרון. מחקרי יהודה ושומרון יד, עמ' 53–56.

פריצ'רד 1960

Pritchard, J.B., 1960. Industry and Trade at Biblical Gibeon. *The Biblical Archaeologist* 23, pp. 23–29.

פריצ'רד 1964

Pritchard, J.B., 1964. *Winery, Defences, and Soundings at Gibeon*. Philadelphia.

פרנקל 1999

Frankel, R., 1999. *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries*. Sheffield.

פרנקלין 2004

Franklin, N., 2004. Samaria: From the Bedrock to the Omride Palace. *Levant* 36, pp. 189–202.

פרנקלין 2018

Franklin, N., 2018. Exploring the Function of Bell-Shaped Pits: With a View to Iron Age Jezreel. *Eretz-Israel* 33, pp. 76*–82*.

פרנקלין ואחרים 2020

Franklin, N., Ebeling, J., Guillaume, P. and Appler, D., 2020. An Ancient Winery at Jezreel, Israel. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 8, pp. 58–78.

צוק 2011

צוק, צ', 2011. מים בקצה המנהרה: לטייל במפעלי המים הקדומים. ירושלים.

קליין ואחרים בהכנה

Klein, E., Levy-Reifer, A. and Tavger, A., forthcoming. A Biblical City at Kh. esh-Shūna and the Question of the Identification of Ramathaim-Zophim.

קליין ובצלאל 2012

קליין, א' ובצלאל, ח', 2012. עיר מתקופת המקרא בח'רבת א־שונה ושאלת זיהויה של הרמתיים צופים. על אתר יז, עמ' 7-33.

קליין וזיסו 2010

קליין, א' וזיסו, ב', 2010. ח'רבת כולצון - אתר בדרום־מזרח השומרון משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר־כוכבא. מחקרי יהודה ושומרון יט, עמ' 95-112.

רביב 2011

רביב, ד', 2011. הסבתם של בורות גבעון למערכות מסתור. במעבה ההר 1, עמ' 87-96.

רביב וזיסו 2017

רביב, ד' וזיסו, ב', 2017. מבצר ארומה (ח'רבת אל־עורמה): אתר מימי הבית השני במזרח השומרון. קדמוניות 153, עמ' 28-32.

רייזנר ואחרים 1924

Reisner, G.A., Fisher, C.S. and Lyon, D.G., 1924. *Harvard Excavations at Samaria (1908-1910)*. Cambridge.

מפות

גיליון 11

Conder, C.R. and Kitchener, H.H., 1878. *Palestine Exploration Fund Map, Sheet XI*. 1:63,360, London.

Yair Almakiyes and Aharon Tavger

An Iron Age II Underground Winery from Khirbet el-Hammam

A system of pits recently discovered in Khirbet el-Hammam in northern Samaria apparently meets the accepted definition of “Gibeon pits”. These pits, used to store wine in the late Iron Age and early Persian period, are evidence of a developed local agriculture and of the site’s centrality. The location and identification of these pits in connection to other remains from Khirbet el-Hammam may shed new light on the size and centrality of the city during the Iron Age.

Keywords: Gibeon pits, Iron Age II, Khirbet el-Hammam, Aruboth, Narbatha, The Northern Kingdom

Yair Almakiyes – Israel Heritage Department, Ariel University;

yairalmak2@gmail.com

Dr. Aharon Tavger – Department of Land of Israel Studies and Archaeology,

Ariel University;

tavgeraa@gmail.com